

हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः। इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम्॥ १ ॥०३२ ॥०१

नु- क्षिप्रम्। इन्द्रस्य- आत्मावरणवशीकरणाख्यबलाधिदैवतस्य परमेश्वरस्य। वीर्याणि- विक्रमकथाः। प्र- प्रकर्षेण। वोचम्- वदामि। यानि। वज्री- वज्रबाहुः। प्रथमानि- प्रथमतया। चकार- अकरोत्। अहिम्- अहिरूपं वृत्रम्। अहन्- अवधीत्। वृत्रः आवरणशक्तिः। आधिभौतिके पर्वते मेघे वा पिहितानां गवां जलानां वा आवारकशक्तिः वृत्रः। आध्यात्मिके तु जडे पिहितचिद्रसस्यावारकशक्तिः पिहितचित्ताधारशक्तिप्रवाहस्य वा। तं वृत्रं बलाधिदेवता इन्द्रः अवधीत्। अनु- अनन्तरम्। अपः- जलानि। ततर्द- हिंसितवान्। उत्तुर् हिंसानादरयोः। पातयामासेति ध्वनिः। आपः श्रुतौ आध्यात्मिकदृष्ट्या चित्तस्य जगतो वा आधारशक्तिप्रवाहः। पर्वतानाम्- गिरीणां जडानां शरीराणां। वक्षणाः- अन्तः पिहिताः प्रवाहशीलाः। अपः- आधारशक्तिप्रवाहभूताः। अभिनत्- विभेद। प्रावाहयदिति ध्वनिः॥१॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततक्ष।

वाश्चा इव धेनव स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमव जग्मुराप ॥ १ ॥०३२ ॥०२

पर्वते- जडप्रतीकगिरिम्। शिश्रियाणम्- आश्रितम्। अहिम्- अहिभूतं वृत्रम्। यथा अहिर्बिलस्थः तथा वृत्रः अस्मन्मनसि अन्तर्गति अन्धे तमसि अस्मत्प्रज्ञाविरहितस्थाने वसति। तस्मात् वृत्रस्य अहिरूपकल्पनं युक्तम्। अस्मै- इन्द्राय। त्वष्टा- तनूकरणदेवता। शिल्पदेवता वा। त्वक्षू तनूकरणे।

स्वर्य- मन्त्रभूतम् । स्वृ शब्दोपतापयोः । वज्रम्- अहिभेदनाय आयुधं । ततक्ष- निर्ममे । धेनवः-
गावः । वाश्रा इव- वत्सानिव । आपः- आधारशक्तयः । स्यन्दमानाः- प्रस्रवणसंपन्नाः । अञ्जः-
सम्यक् । समुद्रम्- हृदयसमुद्रं प्रति । अव जग्मुः- अगच्छन् ॥२॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेन प्रथमजामहीनाम् ॥ १ ॥०३२ ॥०३

वृषायमाणः- वर्षकः । सोमम्- रसम् । अवृणीत- अवृणोत् । सुतस्य- अभिषुतं निष्पन्नं रसम् ।
त्रिकद्रुकेषु- त्रिस्थानेषु भूर्भुवःसुवर्लोकाख्यमनःप्राणशरीरेषु । अपिबत्- अनुबभूव । मघवा- इन्द्रः ।
सायकम्- बन्धकम् । पि बन्धने । वज्रम्- स्वमायुधम् । आदत्त- अग्रहीत् । अहीनाम्-
बिलस्थाहिवदस्मद्वासनासु अस्मदप्रज्ञास्थाने तमस्यन्धे निवसतां चित्तवृत्तीनां मध्ये । प्रथमजाम्-
आद्याम् । अहन्- नाशितवान् ॥३॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्ध्यामुषासं तादीत्ता शत्रुं न किला विवित्से ॥ १ ॥०३२ ॥०४

यत्- यदा । इन्द्र । अहीनां प्रथमजाम् । अहन् । उत- अपि च । आत्- अनन्तरम् । मायिनाम्-
अतस्मिंस्तद्बुद्धीनाम् । मायाः- अतस्मिंस्तद्बुद्धीः । प्र- प्रकर्षेण । अमिनाः- नाशितवानसि । मीजू
हिंसायाम् । आत्- पश्चात् । सूर्य- आत्मसूर्यम् । द्याम्- चिदाकाशम् । उषासम्- ज्ञानोदयदेवताम् ।
जनयन्- प्रकटयन् । तादीत्ता- तदानीम् । शत्रुम्- कमपि वृत्रम् । न विवित्से- न लेभे । विद्म
लाभे । आधिभौतिके तु मेघभेदनेन जलवृष्टिं कृत्वा तदनन्तरं सूर्यमाकाशं च
प्रकाशितवानित्यर्थः ॥४॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन।

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ १ ॥०३२ ॥०५

वृत्रतरम्- अतिशयेन आवारकम्। वृत्रम्- आत्मावारकं पर्वते गवामपावारकं मेघे
सूर्यकिरणानामपामावारकं वा। इन्द्रः। महता। वधेन- हिंसकेन। वज्रेण- स्वायुधेन। व्यसम्-
स्कन्धहीनमकरोत्। कुलिशेन- कुठारेण। विवृक्णा- छिन्नाः। स्कन्धांसीव- वृक्षस्कन्धा इव।
वृत्रस्कन्धाः पातिताः। अहिः- अहिरूपो वृत्रः। पृथिव्याः- भूमेः। उपपृक्- सामीप्येन संपृक्तः।
शयते- शेते ॥५॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम्।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः ॥ १ ॥०३२ ॥०६

अयोद्धेव- अप्रतिद्वन्द्व इव। दुर्मदः- दर्पसंपन्नो वृत्रः। महावीरम्। तुविबाधम्- बहुशत्रुबाधकम्।
ऋजीषम्- शत्रूणामपार्जकम्। इन्द्रम्। आ जुह्वे- युद्धाय आजुहाव। अस्य- एतेन इन्द्रेण।
वधानाम्- विरचितबाधानाम्। समृतिम्- समूहम्। वृत्रः। नातारीत्- नातरत्। इन्द्रशत्रुः- वृत्रः।
रुजानाः- भञ्जतीः। रुजो भङ्गे। वृत्रपातनानन्तरं वृत्रमुल्लङ्घ्य गच्छतीरपः। सं पिपिषे- सम्यक्
पिपेष। पिप्लृ संचूर्णनि। चित्तबलेन आत्मावरणभेदनान्तरमपि तस्य पौनःपुन्येन आत्मावरणे यत्न
उच्यतेऽत्र। पुनः पुनः आधारशक्तिप्रवाहहिंसायै स्थिता भवत्यावरणशक्तिरिति भावः ॥६॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान।

वृष्णो वध्निः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥ १ ॥०३२ ॥०७

यथा । वधिः- पौरुषरहितः । वृष्णः- पौरुषयुक्तस्य । प्रतिमानम्- साम्यम् । बुभूषन्- प्राप्तुमिच्छन् ।
युद्धे सङ्गतस्तथा । अपादहस्तः- युद्धे छिन्नपादहस्तः । इन्द्रम्- इन्द्रं प्रति । अपृतन्यत्-
पुनर्युद्धमैच्छत् । अस्य- एतस्य वृत्रस्य । सानौ- जडप्रतीकगिरिसानौ । अधि- उपरि । वज्रम्-
स्वशक्तिभूतं स्वमायुधम् । आ जघान- क्षित्वा हिंसितवान् । पुरुत्रा- बहुधा । व्यस्तः- विशेषेण
क्षिप्तः । असु क्षेपणे । वृत्रः । अशयत्- पतित्वा शेते ॥७॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।

याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥ १ ॥०३२ ॥०८

भिन्नम्- प्रभिन्नम् । नदं न- नदमिव स्थितम् । आपः- आधारशक्तिप्रवाहाः । मनः- चित्तं । रुहाणाः-
आरोहन्त्यः । अमुया- अमुष्यां भूम्याम् । शयानम्- पातितम् । अति- अतिक्रम्य । यन्ति-
गच्छन्ति । याः- या अपः आधारशक्तीः । पुरा । अहिः- चित्तबिलस्थः । वृत्रः- आवरणभूतः ।
महिना- स्वबलेन । पर्यतिष्ठत्- पर्यवारयत् । तासाम्- आसामपाम् । चित्- एव । पत्सुतःशीः-
पादस्याधः शयानः । बभूव । या आवरणशक्तिः इन्द्राख्यबलोद्द्योतनपूर्वं आधारशक्तिप्रवाहं
चिद्रश्मीन् वा प्रापणनिरोधिकाऽभवत् सा एवेदानीं इन्द्राख्यबलबाधिता स्वस्वरूपनिरोधकाख्यशक्तिं
हित्वा आधारशक्तिप्रवाहमाश्रिता तदीया तदुपलब्धिस्थाना सती तत्सेवां कुर्वत्यस्तीति भावः ॥८॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वर्धर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्वानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ १ ॥०३२ ॥०९

वृत्रपुत्रा- वृत्रमाता दितिः । खण्डप्रकृतिः खण्डितदृष्टिर्वा । नीचावया- पातिता । अभवत्- बभूव ।
अस्याः- दितेः खण्डप्रकृतेः । अव- अधः । आवरणशक्तेः वृत्रस्य । उपरि । इन्द्रः- बलाधिदैवतम् ।

वधः- स्वायुधं वज्रम् । जभार- प्रहृतवत् । सूः- वृत्रमाता दितिः खण्डप्रकृतिः । उत्तरा- उपरि ।
पुत्रः- अस्याः सूनुर्वृत्रः । आवरणशक्तिः । अधरः- अधः । आसीत् । उभौ अपां चरणयोः पातितौ ।
दानुः- अवखण्डनं कुर्वती । दो अवखण्डने । वृत्रमाता खण्डप्रकृतिर्दितिः । सहवत्सा- वत्सयुक्ता ।
धेनुः- गौः । न- इव । शये- शेते । या खण्डितदृष्टिः आत्मप्राप्त्यै इन्द्राख्यचित्तबलाविष्कारपूर्वं
चित्ताधारशक्तिप्रवाहप्राप्त्यै आत्मप्राप्त्यै वा विघ्नाय अभवत् सैव इदानीं इन्द्राख्यबलाविष्कारानन्तरं
चित्ताधारशक्तिप्रवाहमाश्रयन्ती व्यवहारे शोभनाय प्रवृत्ताभवदिति भावः । आत्मज्ञानप्राप्त्यनन्तरं
आत्माश्रिता आवरणशक्तिर्यथा स्वस्वरूपभूतरोधकत्वं हित्वा आत्मन उपलब्धिस्थानं भवति तथा
खण्डितप्रकृतिः खण्डितदृष्टिर्वा आत्माश्रिता आधारशक्तिप्रवाहाश्रिता वा भूत्वा व्यवहारे जनानां
शोभनप्राप्त्यै सहकारिणी भवति ॥९॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १ ॥०३२ ॥१०

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानाम्- अतिशयेन प्रवहन्तीनामिति भावः । काष्ठानाम्- अपाम् । मध्ये ।
वृत्रस्य- आवरणशक्तेः । निण्यम्- गुप्तम् । शरीरम् । निहितम् । आपः- चित्ताधारशक्तिप्रवाहास्तु ।
वि- विशेषेण निर्भयेन । चरन्ति । इन्द्रशत्रुः- इन्द्रशत्रोरात्मा तु । दीर्घं तमः- दीर्घं तमसि ।
आशयत्- पपात । आवरणशक्तेरात्मा स्वरूपं वा रोधकशक्तिः । तद्गतम् । तत्पातितम् । इदानीं
केवलं तस्याः शरीरमेव अपामाश्रितमभूत् । शरीरं तु केवलमुपाधिमात्रम् । न तु रोधकम् । सा
उपाधिरिदानीं रोधकशक्तिं विहाय आत्मनः आधारशक्तिप्रवाहस्य उपलब्धिस्थानमभवदिति
भावः ॥१०॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥ १ ॥०३२ ॥११

पणिना- वाणिज्यभावेन । पणं वाणिज्यम् । पण व्यवहारे । सर्वस्य जगतो वाणिज्यदृष्ट्यैव द्रष्टुः
पणिरिति नाम । सततं धनसंपादनमतेः पणिरिति नाम । गाव इव- आत्मसूर्यस्य चिद्रश्मयो निरुद्धा
इव । दासपत्नीः- स्वतः दिवोदासानां पत्न्यः । दासा द्विविधाः श्रुतौ । दिवोदासा वृत्रदासा इति ।
दिवोदासाः द्योतनशक्तीनां परिचारिण्यः शक्तयः परिचारका मनुष्या वा । वृत्रदासाः
आवरणशक्तिपरिचारिण्यः शक्तयः परिचारका मनुष्या वा । प्रकरणमनुसृत्य व्याख्येयम् । अत्र
दिवोदासा उच्यन्ते । किन्तु । निरुद्धाः- जडप्रतीकगिरौ वृत्रनिरुद्धाः । अहिगोपाः- वृत्रगुप्ताः । आपः-
चित्ताधारशक्तिप्रवाहाः अतिष्ठन्- गतिनिवृत्तिं प्राप्नुवन् । यत् । अपाम् । बिलम् । अपिहितम्-
वृत्रबद्धम् । आसीत्- अभवत् । वृत्रम्- आवरणशक्तिम् । जघन्वान्- हत्वा । तत्- बिलम् । अप
ववार- अपावृतं चकार ॥११ ॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सतर्वे सप्त सिन्धून् ॥ १ ॥०३२ ॥१२

इन्द्र । यत्- यस्मात् कारणात् । त्वा- त्वम् । सृके- वज्रेण । सृकशब्दो वज्रनामसु पठितः । एकः-
अद्वितीयः । देवः । वृत्रम्- आवारकम् । प्रत्यहन्- अहनत् । तत्- तस्मात् कारणात् । अश्व्यः-
प्राणसम्बन्धी । अश्वः श्रुतौ प्राणस्य प्रतीकः । वारः- श्रेष्ठः सन् । वर एव वारः । गाः- पिहिता गाः ।
अजयः- जितवान् । बन्धनाद्विमोचितवान् । सोमम्- पिहितं रसमपि । शूर- समर्थः । अजयः-
विमुक्तवान् । सतर्वे- प्रवाहाय । सप्त सिन्धून्- भूरादिषु सप्तसु धामसु प्रवाहशीला जीवाधारशक्तीः ।
सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेत इति श्रुतेः सप्त सिन्धवः सप्तलोकमूलशक्तिधारा इति ज्ञायन्ते । विष्णुस्त्रीणि
सरांसि धावन्निति श्रुतेश्च । अवासृजः- मुमोचिथ ॥१२ ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्वादुनिं च।

इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १ ॥०३२ ॥१३

अस्मै- इन्द्राय । विद्युत्- वृत्रसृष्टमायुधम् । न सिषेध- न प्राप । षिधु गत्याम् । न तन्यतुः- न गर्जनम् । यां मिहम्- यां वृष्टिम् । अकिरत्- वृत्रः चिक्षेप सापि । ह्यादुनिम्- यामशनिं क्षिप्तवान् सापि । न सिषेध । इन्द्रश्च- परमेश्वरश्च । अहिश्च- वृत्रश्च । यत्- यदा । युयुधाते- युद्धं चक्रतुः । तदा । उत- अपि च । मघवा- इन्द्रः । अपरीभ्यः- वृत्रप्रेरितापरशक्तीरपि । वि- विशेषेण । जिग्ये- अजयत् ॥१३ ॥

अहेर्यातारं कर्मपश्य इन्द्र हृदि यत्तै जघ्नुषो भीरगच्छत्।

नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १ ॥०३२ ॥१४

अहेः- वृत्रस्य । यातारम्- हन्तारम् । कर्म- त्वदन्यं कर्म । अपश्यः- ददर्शित्वा । कमपि न अपश्य इति भावः । त्वदन्यः को वृत्रवधसमर्थ इति भावः । यत्- यस्मिन् काले । जघ्नुषः- वृत्रं पातितवतः । ते- भवतः । हृदि- हृदये । अभीः- अभयम् । नजस्तद्विरोधित्वाद्धैर्यमिति भावः । अगच्छत्- विवेश । नव च नवतिं च स्रवन्तीः- प्रवाहवतीः बहुनदीः । आधारभूतशक्तिप्रवाहान् । रजांसि- लोकानपि । श्येनः- विमुक्तः । पक्षी सुपर्णः श्येनो वा विमुक्तेः प्रतीकः । न भीतः- वृत्रभयं त्यक्त्वा । अतरः- तीर्णवान् । आवरणशक्तिरेव उपासकस्य रोधिका भवति । यदा तद्भेदनं भवति तदा भयहानिः साधारणशक्तिभ्यः सर्वलोकेभ्यो विमुक्तिश्च भवतीति भावः ॥१४ ॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शर्मस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ १ ॥०३२ ॥१५

वज्रबाहुः। इन्द्रः। यातः- सुमार्गे गच्छतः उपासकस्य। अवसितस्य- पर्यवसितस्य
चित्ताधारशक्तिप्रवाहस्य। शमस्य- मार्गभूतस्य इन्द्रियशमनस्य। शृङ्गिणः- प्राप्यस्य
उत्कृष्टस्थानस्य परमतात्पर्यभूतस्यात्मनः। राजा- पालक इत्यर्थः। स राजा। चर्षणीनाम्-
मनुष्याणां मध्ये हृदये वा। बलभूतः। क्षयति- वसति। ता- तानि सर्वाणि। नेमिः- रथचक्रस्य
परितो वर्तमाना नेमिः। आरान्- नाभौ। न- इव। इन्द्रम्- परमेश्वरम्। परि- परितः। बभूव-
अभवन् ॥१५॥

Dr. Rangraha